

Антонович М. М.

ПРАВО НА СВОБОДУ ТА ОСОБИСТУ БЕЗПЕКУ ЗА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИМИ АКТАМИ ТА НАЦІОНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

У статті аналізується право на свободу та особисту безпеку за основними універсальними та європейськими актами з прав людини в порівнянні з правом на свободу і особисту недоторканність за Конституцією України. Робиться висновок про те, що законодавство України щодо захисту права на свободу та особисту безпеку ще потребує вдосконалення з метою повної відповідності міжнародно-правовим стандартам у цій сфері. Як свідчить аналіз проекту Кримінально-процесуального кодексу України, він містить положення, які суперечать стандартам Ради Європи та іншим міжнародно-правовим актам щодо гарантій права на свободу та особисту безпеку.

Визначаючи суспільство як сукупність людей, які живуть в умовах безпеки, можемо констатувати, що в певний період держава, створена як знаряддя безпеки для суспільства, почала опікуватись власною безпекою. В Радянському Союзі держава навіть створила спеціальний орган - КДБ (Комітет державної безпеки), через який сама держава стала джерелом загрози для безпеки людей. Отже, нині важливою проблемою є формування культури суспільної безпеки [1].

Виходячи з широкого тлумачення поняття «національна безпека», в нього слід включати, поряд з іншими складовими, і права людини. Зо-

крема, всі основні міжнародно-правові акти гарантують право на свободу та особисту безпеку (right to liberty and security of person) [2]. Конституція УРСР 1937 р. в ст. 126 гарантувала забезпечення недоторканності особи. Подібна стаття 52 була і в Конституції УРСР 1978 р., однак включення цих статей у радянські конституції не гарантували безпеки особі.

Це ж право, однак у формулюванні «право на свободу і особисту недоторканність», гарантує і Конституція України 1996 р. Такий переклад англійського відповідника «right to liberty and security of person», очевидно, можна пояснити

тим, що традиційно безпека в Радянському Союзі сприймалась як державна, і, на жаль, питання безпеки в Україні продовжує залишатись заідеологізованим. Цю типову для радянських часів заідеологізованість поняття «безпека» директор міжнародних програм Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова Валерій Чалий легко пояснює цифрами: 150 навчальних закладів на час отримання незалежності України навчали саме такому розумінню безпеки, а також 300 центрів військових досліджень та 400 пов'язаних з цими центрами інституцій, в яких працювали понад 3 млн. людей [3]. Нині акценти слід змінювати – переходити в площину безпеки особистості і суспільства.

Як видно з тлумачення права на свободу і особисту безпеку в міжнародно-правових актах та права на свободу і особисту недоторканність в Конституції України, воно включає свободу від свавільного арешту та свавільного тримання під вартою; негайне повідомлення заарештованого чи затриманого про мотиви арешту чи затримання та звинувачення проти нього; роз'яснення його прав і надання можливості з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника тощо. Для безпеки особи важливе значення має й гарантування поваги до приватного і сімейного життя, до житла і таємниці кореспонденції. Поки зазначені права не будуть реально захищені, не може йти мови про особисту безпеку.

Зокрема, стаття 5 Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року (надалі – Європейська конвенція), закріплюючи право кожної людини на свободу і особисту безпеку, забороняє свавільні арешти або утримання під вартою. В ній зазначається, що жодна людина не може бути позбавлена волі інакше ніж відповідно до процедури, встановленої законом, у таких випадках, як законне ув'язнення особи після її засудження компетентним судом; законний арешт або затримання особи за невиконання законної вимоги суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, передбаченого законом чи з метою забезпечити її присутність перед компетентним судовим органом на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні злочину тощо. У цій же статті встановлюються норми, згідно з якими кожна заарештована людина повинна бути негайно поінформована зрозумілою для неї мовою про підстави її арешту і про будь-яке обвинувачення проти неї; негайно постати перед суддею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і має право на

судовий розгляд упродовж розумного терміну або на звільнення до початку судового розгляду; а також право на швидкий розгляд судом законності її затримання і на звільнення, якщо затримання є незаконним. Стаття 5 Європейської конвенції гарантує і захищене позовом право на відшкодування кожному, хто є потерпілим від арешту або затримання на порушення положень цієї статті.

Аналогічні вимоги встановлюються ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (надалі – МПГПП), і більш детально ці питання розглядаються у Зводі принципів захисту всіх осіб, що підлягають затриманню чи ув'язненню в будь-якій формі, який був затверджений резолюцією ГА ООН 43/173 від 9 грудня 1988 р.

Стаття 29 Конституції України передбачає право кожної людини на свободу та особисту недоторканність. Це право як одне з найважливіших прав людини включає презумпцію невинуватості, процесуальні права людини під час попереднього слідства, судочинства, у випадках позбавлення волі, а також право на компенсацію в разі, коли людина стала жертвою незаконного арешту або затримання [4, 26]. Все це є гарантії особистої недоторканності і, очевидно, особистої безпеки.

Зміни в законодавстві України, які відбулись за останнє десятиліття, дещо посилили юридичні гарантії свободи і особистої недоторканності при затриманні, арешті та утриманні під вартою. Так, від 1 квітня 1994 р. було введено в дію нову редакцію ст. 21 Кримінально-процесуального кодексу України (надалі – КПК України), якою встановлювався обов'язок осіб, що провадять дізнання, слідчих, прокурорів та суддів роз'яснити ще до першого допиту право підозрюваного, обвинуваченого або підсудного мати захисника. Цей факт має бути спеціально за протокольований.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 р., п. 1 ст. 5 Європейської конвенції протягом п'яти років до 29 червня 2001 р. застосовувався в частині, що не суперечила п. 13 розділу ХУ «Перехідні положення» Конституції України та ст. 106 і 157 КПК України щодо порядку затримання особи та дачі прокурором санкції на арешт. Ці застереження діяли до внесення відповідних змін до КПК України та інших законодавчих актів. Згідно з Законом № 2533-ІП «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» від 21 червня 2001 р. ст. 106 КПК було змінено, а ст. 157 вилучено [5].

За діючим на час перехідних положень Кон-

ституції законодавством України до 28 червня 2001 року протягом 24 годин після затримання особи дізнавач або слідчий повинні були повідомити прокурора про затримання, а також на вимогу прокурора подати матеріали, що стали підставою для затримання. Протягом 48 годин після повідомлення про затримання прокурор зобов'язаний був видати санкцію на взяття під варту як запобіжний захід або видати наказ про звільнення особи. Затримання підозрюваного не могло, таким чином, тривати більше ніж 72 години. Однак, як зазначає М. Анісімова, оскільки на цій початковій стадії було передбачено тільки прокурорський контроль, відсутність судового контролю приводила до серйозних порушень права на свободу та недоторканність. Досить часто органи дізнання, бажаючи затримати особу, вдавались до незаконного застосування процедури адміністративних правопорушень [4, 28].

Важливою новацією кримінально-процесуального законодавства на той час стало встановлення права на судове оскарження санкції прокурора на арешт і порядок її розгляду в ст. 236*4 та 236*6 КПК України. На 1 січня 1994 р. санкція прокурора про застосування запобіжного заходу - тримання під вартою була оскаржена у судовому порядку в 1672 випадках і в 508 випадках була скасована [4, 29]. На підставі згаданого вище Закону № 2533-III від 21 червня 2001 р. статтю 236*4 щодо розгляду судом скарги на санкцію прокурора на арешт було виключено, оскільки прокурори вже не мають таких повноважень, а в статтю 236*6 щодо розгляду суддею скарги на постанову про закриття справи були внесені зміни, зокрема, щодо можливості подання апеляції до апеляційного суду на постанову судді.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до законів України «Про міліцію», «Про попереднє ув'язнення», «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», стаття 3 Закону України «Про попереднє ув'язнення» була викладена в такій редакції: «Підставою для попереднього ув'язнення є вмотивоване рішення суду про обрання як запобіжного заходу взяття під варту, винесене відповідно до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України». Статтю 13 ч. 4 цього Закону викладено в такій редакції: «Заяви осіб з питань оскарження постанови судді на обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту або на постанову про продовження строків тримання під вартою надсилаються адміністрацією місця попереднього ув'язнення до визначеного законом суду протягом доби з часу їх подання» [6].

Як зазначалось вище, п. 3 ст. 5 Європейської конвенції встановлює право заарештованої або затриманої особи на судовий розгляд упродовж розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду. Згідно з українським законодавством тримання під вартою під час розслідування злочинів у кримінальних справах перед розглядом їх у суді не може тривати більше двох місяців. Цей термін може бути продовжено районним та прирівняним до нього прокурором до 3 місяців. В особливо складних справах цей строк може бути продовжено до 6 місяців з дня взяття під варту прокурорами АРК, областей, міст Києва та Севастополя. Заступник Генерального прокурора може продовжити цей строк до 12 місяців, а Генеральний прокурор до 18 місяців. Наступне продовження строку не допускається, і обвинувачений, якого тримають під вартою, підлягає негайному звільненню.

Разом з тим, перед законодавством України все ще стоять завдання з узгодження з міжнародно-правовими нормами щодо даної проблеми. Як зазначає М. Хавронюк, навряд чи можна погодитися з нормою ст. 3 Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 р., відповідно до якої п. 3 ст. 5 зазначеної Конвенції застосовується лише в частині, яка не суперечить п. 50, 51, 52, 53 Тимчасового дисциплінарного статуту Збройних Сил України щодо накладення арешту як дисциплінарного стягнення [7].

До запропонованого до другого читання у Верховній Раді проекту КПК України висловлюються серйозні зауваження щодо відсутності конституційного принципу змагальності на стадії досудового слідства; розширеного тлумачення інституту «підозрюваного»; можливості багаторазового повернення кримінальної справи судом на додаткове розслідування замість винесення виправдовуваного вироку; збереження за прокуратурою функції загального нагляду за законністю та розслідуванням та багато інших зауважень [8].

Зазначене вище свідчить про те, що законодавство України щодо захисту права на свободу та особисту безпеку ще потребує вдосконалення з метою повної відповідності міжнародно-правовим стандартам у цій сфері. Навіть сам термін «безпека» ще не використовується щодо особи в чинних нормативних актах - з радянських часів замість нього використовується інший термін - «недоторканність». Як свідчить аналіз проекту Кримінально-процесуального кодексу

України, він містить положення, які суперечать стандартам Ради Європи та іншим міжнародно-

правовим актам щодо гарантій права на свободу та особисту безпеку.

- . Рябов С. З виступу в дискусії // Конференція «Національна безпека: осмислення, вивчення, викладання». - К., 26 березня 2004 р.
- . Universal Declaration of Human Rights (1948), art. 3; International Covenant on Civil and Political Rights (1966), art. 9, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950), art. 5.
- . Чалій В. Роль недержавних організацій: громадське усвідомлення та участь в обговореннях питань національної та міжнародної безпеки // Конференція «Національна безпека: осмислення, вивчення, викладання», - К., 26 березня 2004 р.
- . Анісімова М. Право на свободу та особисту недоторканність: відповідність українського законодавства євро-стандартам // Право України.- 1999.- № 2.- С 26.

- . Закон України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» від 21 червня 2001 р. // Голос України- 5 липня 2001 р.- № 116 (2616).- С. 10.
- . Закон України «Про внесення змін до законів України «Про міліцію», «Про попереднє ув'язнення», «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» // Голос України.- 5 липн. 2001 р.- № 116 (2616).-С. 14.
- . Конституція України: Офіц. текст: Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина: Навч. посібник / Авт.-упоряд. М.І. Хавронюк.- К.: Парламент, вид-во, 1999.- С. 239.
- . Проект Кримінально-процесуального кодексу України суперечить стандартам Ради Європи // Права людини,- 2004.-№ 13.

М. Antonovych

THE RIGHT TO LIBERTY AND SECURITY OF PERSON UNDER INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS INSTRUMENTS AND NATIONAL LEGISLATION OF UKRAINE

This article deals with the analysis of the right to liberty and security of person under the main universal and European human rights instruments in comparison to the right to liberty and personal intangibility under the 1996 Constitution of Ukraine. The conclusion is that Ukrainian legislation concerning protection of the right to liberty and security of person needs improvement in order to correspond to international standards. Analysis of the Draft Criminal Procedure Code testifies that it includes provisions which contradict Council of Europe standards and other international human rights acts.